

В. І. Кошман, Г. С. Ясковіч

Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь

КОЛТ XIII ст. З АРХЕАЛАГІЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ СВІСЛАЦКАГА ЗАМКА

Анотацыя. Рассматривается уникальная находка, которая была выявлена во время археологических раскопок городища Свислочь на Средней Березине (д. Свислочь, Осиповичский район, Могилёвская область). Это городище является важным пунктом на торговых путях, которые проходят по рекам Березина и Свислочь. Представлены краткая характеристика и описание памятника, его размещение и роль в период существования поселения. Основное внимание уделяется золотому колту, найденному во время раскопок в 2006 г. около сожженной деревянной постройки середины XIII в. Анализируются технологические особенности при изготовлении подобных изделий.

Ключевые слова: археологический памятник, городище, Свислочьский замок, колт, филигрань, технология производства

Для цитирования. Кошман, В. І. Колт XIII ст. з археалагічных даследаванняў Свіслацкага замка / В. І. Кошман, Г. С. Ясковіч // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2018. – Т. 63, № 1. – С. 50–56.

V. I. Koshman, H. S. Yaskovich

Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

THE 13th CENTURY COLT FROM ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS IN SVISLOCH CASTLE

Abstract. The paper addresses a unique item discovered during archaeological excavations in the Svisloch hillfort on the mid Berezina (Svisloch, Osipovichi District, Mogilev Region). This hillfort is an important site on the trade routes that pass along the Berezina and Svisloch rivers. It gives a brief characteristic and description of the site, its location and role in the period when the settlement existed. The main attention is given to a gold colt found during excavations in 2006 near a burnt wooden dwelling of the mid 13th century. The authors address technological specifics of making such jewelry products.

Keywords: archaeological site, hillfort, Svisloch Castle, colt, filigree, technology of production

For citation. Koshman V. I., Yaskovich H. S. The 13th Century Colt from Archeological Excavations in Svisloch Castle. *Vestsi Natsyional'nei akademii navuk Belarusi. Seriya humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2018, vol. 63, no. 1, pp. 50–56 (Belarusian)

Гарадзішча Свіслач размешчана на паўднёвай ускраіне аднайменнай вёскі Асіповіцкага раёна Магілёўскай вобласці. Гэты помнік з'яўляецца адным з найцікавейшых археалагічных аб'ектаў на Сярэдняй Бярэзіне, што тлумачыцца не толькі дастаткова магутным і насычаным розначасовымі артэфактамі культурным слоём, аднак і яго важным геастратэгічным размяшчэннем пры зліцці р. Свіслач з р. Бярэзіной, што давала магчымасць кантролю над гэтымі важнымі гандлёва-камунікацыйнымі магістралямі і адпаведна прыдавала яму важны статус у параўнанні з іншымі падобнымі паселішчамі рэгіёна. Даследаванні апошніх гадоў сведчаць, што р. Бярэзіна і р. Свіслач адыгрывалі важную ролю ў падняпроўска-нёманскай эканамічнай зоне як адгалінаванні шляху «з варагаў у грэкі» і як магістралі Дняпра–Нёманска–Заходне-Дзвінскага шляху з выходам у басейн Ловаці [1, с. 87; 2, с. 104; 3, с. 19].

Гарадзішча займае высокі мыс, які ўтвораны шляхам упадзення р. Свіслач у р. Бярэзіну. З поўдня, захаду і ўсходу гарадзішча мае высокія стромкія схілы вышыняй 10–12 м. Пляцоўка блізкая да трохвугольнай, яе памеры каля 70×70 м. З боку вёскі (з поўначы) умацавана ровам глыбінёй каля 2 м і шырынёй да 13–17 м і валам вышыняй каля 2,2–2,5 м і шырынёй каля падэшвы 8–9 м. Уезд на гарадзішча размешчаны ў разрыве вала з напольнага боку. Мясцоваму насельніцтву гэты помнік вядомы пад назвай «Замак», «Замчышча».

Адно з першых згадкаў гарадзішча змяшчаецца ў т. зв. апісанні Свіслацкага замка, двух гарадзішчаў, адной батарэі і 375 курганоў у воласці, якое было складзена яшчэ ў 1882 г. Не меней цікавая інфармацыя змяшчаецца ў Апытальных лістах 1924 г. [4, с. 305–308]. Першае навуковае апісанне гарадзішча змяшчаецца ў працы С. С. Шутава і М. М. Улашчыка пры апісанні іх разведкі па абодвух берагах р. Свіслач і невялічкага ўчастка правага берага р. Бярэзіны [5, с. 112–113, табл. 1:10–18, мал. 2]. Яны апісалі месцазнаходжанне гарадзішча, яго памеры і ўмацаванні (67×77 м, шырыня рова да 22 м, глыбіня да 6,3 м). Быў сабраны і апісаны пад’ёмны матэрыял, а таксама зроблены шэраг цікавых назіранняў над тапаграфіяй гарадзішча і самога мястэчка. У 1962 і 1969–1971 гг. археалагічнымі экспедыцыямі БДУ імя У. І. Леніна пад кіраўніцтвам Э. М. Загарульскага было вывучана каля 720 кв. м. У 2000 г. 36 кв. м у паўднёва-заходняй частцы гарадзішча даследавалі А. У. Ільюцік і В. І. Кошман. У 2005–2008 гг. В. І. Кошман даследаваў яшчэ 128 кв. м.

У выніку даследаванняў было ўстаноўлена, што культурны пласт на гарадзішчы мае таўшчыню 1,7–2,2 м (у ямах да 3,20 м). Верхнія напластаванні (таўшчыня 0,3–0,5 м) уяўляюць сабой шчыльны цёмна-шэры пласт з уключэннямі будаўнічага смецця і перамешанымі матэрыяламі XII–XX стст. (пераважна XVI–XVII стст.). Сярэдні гарызонт (таўшчыня 1,0–1,4 м) прадстаўлены чорным гумусіраваным пластам, насычаным попелам, вуголлем, праслойкамі светлага пяску і гліны. Па характэрных знаходках ён датуецца XII–XIII стст. Ніжні гарызонт (перадмацерыковы і частка ям) утварыўся яшчэ ў раннім жалезным веку (II–IV стст. н. э.), прадстаўлены чорным гумусіраваным пластам і звязаны з пражываннем прадстаўнікоў культуры штрыхаванай керамікі.

Лічыцца, што на мяжы XI–XII стст. адбываецца паўторнае засяленне гарадзішча. Аднаўленне ўмацаванага паселішча ў Свіслачы звязваецца з другім этапам у развіцці т. зв. «свіслацкай агламерацыі паселішчаў» [6, с. 154–161; 7, с. 42–43, 49, 58–61, мал. 18]. Аднаўленне гарадзішча ў Свіслачы звязваюць з дзейнасцю сына Усяслава Брачыслававіча – Глебам Усяслававічам Менскім (1104–1119 гг.). Асабліва інтэнсіўна жыццё працякала ў сярэдзіне XII – сярэдзіне XIII ст. Згодна з сацыяльна-гістарычнай тыпалогіяй, гарадзішча Свіслач у XII–XIII стст. можна з упэўненасцю аднесці да феадальнай сядзібы-замка.

Падчас вывучэння помніка знойдзена вялікая колькасць керамічнага матэрыялу, побытавых рэчаў, прылад працы і рыбалоўства, зброя і рыштунак конніка, вырабы з рогу і косці, каляровага металу. Адметным з’яўляецца тое, што раскопы 2005–2007 гг. патрапілі на рэшткі вялікай спаленай пабудовы памераў каля 10×8 м, у якой фіксаваліся каменны ганак, уваход і падклецце (падпадкавая яма). Пабудова арыентавана па баках свету і фіксавалася па адзінкавых рэштках абгарэлых бярвенняў, распаўсюджванні вуголля і нівеліровачнай праслойцы светла-жоўтага пяску. У падпадкавай яме было сабраны абпаленае зерне (ячмень, жыта, проса, пустазелле), а таксама мноства археалагічных артэфектаў (фрагменты ганчарнага посуду, астэалагічны і іхціялагічны матэрыял, сякеры, фрагменты шкляных бронзалетаў, фрагмент амфары, невызначальныя вырабы з каляровага металу і інш.). У межах пабудовы сабраны асноўныя колькасць бытавых рэчаў (нажы, нажніцы, замкі, ключы, долаты, шыферныя праселкі, варган, гіра ад бязмена), прылад працы (жорнавыя камяні, порхліца, сашнік, цясло, фрагмент сярпа, рыбалоўны кручок), упрыгажэнняў (шклянныя бронзалеты, сердалікавая пацерка, залаты колт), фрагмент т. зв. «багародзіцкага» энкаліпёна, прадметы ўзбраення (фрагменты шпор, наканечнікі стрэл, шып булавы, наверхі і скрыжаванне мяча (тып Т1, «куршскі»), фрагменты шлема з паўмаскай (тып 4 паводле А. Кірпічнікава).

Комплекс «элітарных» матэрыялаў, атрыманых пры раскопках гэтай часткі гарадзішча, дазваляе казаць аб высокім сацыяльным статусе ўладальніка гэтых рэчаў (мясцовы феадал (баярын, князь?)) і аб тым, што выяўленая пабудова належала менавіта яму. На сённяшні дзень лічыцца, што велізарны пажар і масавае «выпадзенне» мноства артэфектаў XIII ст. у культурны пласт можна звязаць з раптоўным уварваннем атрада мангола-татар недзе ў сярэдзіне XIII ст., што дазваляе цэлая серыя качэўніцкіх артэфектаў [8]. Не выключана, што гэта адлюстраванне «развіцця» паходу 1239 г., калі качэўнікі разрабавалі Чарнігаўскую зямлю, у тым ліку шэраг паселішчаў на Беларусі – Гомель (Гомий), Магілёў, і невялікі атрад манголаў мог прадпрыняць

рабаўнічы паход як у Верхняе Падняпроўе, так і на Сярэдняю Бярэзіну. Другая дата – 1258–1259 гг., калі мангола-татарскі хан Бурундай ажыццявіў паход на Літву, прычым гэта дата выглядае найбольш «перспектыўнай», асабліва ўлічваючы тое, у якім кантэксце ўзгадваецца адзін з свіслацкіх князёў (Ізяслаў) [9, с. 312].

Выяўленыя прадметы ўзбраення нібыта акаляюць вялікую пабудову. Знаходка шлема з паў-маскай, рэшткаў мяча і біметалічнай булавы дазваляе меркаваць аб іх прыналежнасці буйному федалу (уладальніку замка (?)) – баярыну ці князю (?), які загінуў амаль на ганку свайго дома. Нагадаем, што каля гэтай спаленай пабудовы быў таксама знойдзены залаты колт, які мог належаць яго жонцы альбо дачцэ. У археалагічнай літаратуры колты заўсёды інтэрпрэтуюцца як неад’емны элемент галаўнога ўбору заможнай жанчыны. Рэчы такога кшталту і памераў не маглі быць згублены выпадкова. Падобныя знаходкі найчасцей звязаны са скарбамі (Вішчын, Старая Разань, Кіеў і інш.), якія былі схаваны падчас нейкіх надзвычайных абставін (найперш менавіта мангольскіх паграмаў) або страчаны падчас іх [10, табл. XX; 11, с. 130–140; 12, мал. 73–74, 92–93, с. 97, 135; 13, с. 29, табл. XXXVI–LXI; 14, с. 140–153; 15, с. 28–29, 214].

Увогуле, назва «колт» была ўведзена ў навуковы ўжытак у сярэдзіне XIX ст. І. Е. Забеліным для абазначэння ювелірных упрыгажэнняў для жаночага галаўнога ўбору [16, с. 306]. Насамрэч колт уяўляе сабой парнае жаночае ўпрыгажэнне ў выглядзе падвескі на скронях, якая замацоўвалася да галаўнога ўбору з дапамогай раснаў, стужак, ланцужкоў [16, с. 306]. Н. П. Кандакоў лічыў, што колты маглі трансфармавацца з лунніцападобных завушніц, якія маглі стаць прата-тыпам для полых візантыйскіх колтаў, якія нагадваюць дзве лунніцы, злучаныя паміж сабой. Лунніцападобныя завушніцы былі шырока распаўсюджаны ў VI–VII стст., а пачынаючы з VIII ст. трапляюцца значна радзей [17, с. 337]. Н. В. Жыліна мяркуе, што працэс фарміравання падобных упрыгажэнняў быў не паступовы, як лічаць Н. П. Кандакоў і С. С. Рабцава, а паралельны як у Візантыі, так і ў Старажытнай Русі [18, с. 164–166].

Часцей за ўсё колты знаходзяць у складзе скарбаў, як у рэчавых, так і ў грашова-рэчавых. Прыкладам такіх знаходак з’яўляецца грашова-рэчавы скарб, знойдзены каля Вішчынскага замка ў 1979 г. [11, с. 130–140]. У склад скарба акрамя чатырох колтаў уваходзілі розныя жаночыя ўпрыгажэнні (бранзалеты, расны, падвескі, бусіны) і грашовае зліткі [11, с. 130–140].

Але таксама сустракаюцца адзінкавыя знаходкі, знойдзеныя пры розных абставінах. Па матэрыялах археалагічных даследаванняў 1932–1949 гг., якія праводзіліся на тэрыторыі Старажытнага Гродна, маюцца звесткі пра імітацыйны зорчаты колт, адліты з волава [19, с. 67, 69, мал. 32]. Гэты колт датуецца XI–XIII стст. [20, с. 248; 19, с. 69, мал. 32]. Два колты былі знойдзены падчас археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Мінскага замчышча. Адзін колт срэбны, датуецца сярэдняй – другой паловай XII ст. Другі выраблены з алавяна-свінцовага сплаву і датуецца першай паловай XIII ст. [21, с. 222]. Адзінкавымі знаходкамі з’яўляюцца колты, знойдзеныя падчас археалагічнага даследавання ў пачатку 1970-х гг. на месцы летапіснага Бярэсця. Адзін з колтаў быў выраблены з білонавага сплаву і датуецца прыкладна рубяжом XI–XII стст. Другі колт знойдзены ў пласце XIII ст. падчас будаўнічых прац [22, с. 98–99].

Колт – гэта выключна жаночае ўпрыгажэнне, якое замацоўвалася непасрэдна на галаўным уборе з дапамогай ланцужкоў або стужак. Убор з колтамі – гэта ўбор гарадскі, які ўзнік у княжацкім асяроддзі [13, с. 64]. Шырокае распаўсюджанне ён атрымаў у канцы XI–XIII ст. Колты звычайна полыя, верагодна, у сярэдзіну клалі невялікія кавалак тканіны з водарам араматычных масел. Часцей колты вырабляліся з каштоўных металаў (срэбра або золата) і ўпрыгожваліся сканню, зерню (напаяныя маленькія пацеркі), эмалямі і чэрню. Такія ўпрыгажэнні часцей можна было сустрэць на ўборах гарадской знаці. Пазней, у канцы XII ст., пачалі з’яўляцца больш танныя копіі, але вырабленыя іншай тэхнікай – ліццём у цвёрдых імітацыйных формах. Яны ў сваю чаргу атрымалі шырокае распаўсюджванне сярод гарадскога насельніцтва [23, с. 18].

На прыкладзе знойдзенага залатога колта (мал. 1–3) з Свіслацкага замка мы прапануем разгляд тэхналогіі вырабу падобных упрыгажэнняў. Па канструкцыі дадзены колт складаецца з дзвюх адціснутых з залатога ліста акруглых пласцін з авальным выразам у верхняй частцы. Дадзены колт полы ўнутры, яго вышыня 2,6 см, шырыня 3,3 см, шырыня борта ў профіле складае ад 1,5 мм да 5,5 мм з улікам таго, што колт часткова дэфармаваны. Дзве паловы колта спаяны паміж сабой.

У яго верхняй частцы (па краях авальнага выразу) маюцца петлі (дыяметр петляў 4–4,5 мм, таўшчыня дроту 0,9–1 мм) для падвешвання да галаўнога ўбору. Акрамя таго, невялікія па памерах петлі (дыяметр 2,5 мм, таўшчыня дроту 0,8–0,9 мм) меліся і на месцы шва (злучэння дзвюх паловаў колта). Відаць, майстар прадугледжваў пяць петляў, аднак захавалася толькі адна. Верагодна, гэтыя петлі павінны былі служыць для замацавання аздаблення. Лічыцца, што вакол такіх колтаў з дапамогай петляў замацоўвалася нізка жэмчугу, нанізанага на дрот [24, с. 49].

Па краі колт аздаблены сканнай (філіграннай) стужкай (каймай) з абодвух бокоў. Дыяметр філіграні дасягае 0,8–1 мм. Гэтая тэхніка шырока выкарыстоўвалася ў часы сярэднявекі для аздаблення ювелірных упрыгажэнняў [25, с. 441–442], калі з падрыхтаванага тонкага звітога дроту выкладаліся розныя кампазіцыі. Скань (філігрань) з’яўляецца адной з самых распаўсюджаных тэхнік у ювелірнай справе [26, с. 194] і ўвасабляе сукупнасць розных прыёмаў апрацоўкі металу.

З абодвух бакоў колт мае розную арнаментальную кампазіцыю. Адметна тое, што майстар не здолеў вытрымаць сіметрыю ў размяшчэнні скананых кампазіцый. На адным баку, на паверхні ў цэнтры размешчана крыжападобная кампазіцыя, у сярэдзіне якой знаходзіцца невялікае колца з плоскага дроту. Па ўсёй паверхні размешчаны завіткі і колцы ў геаметрычным стыле рознага тыпу, выгляду і памераў – адзінарныя і падвоеныя, з філіграннага і плоскага або круглага дроту. Таўшчыня дроту на завітках вагаецца ад 0,5 мм да 0,7 мм. У кампазіцыі больш пераважаюць колцы розных памераў.

На адваротным баку колта размешчана геаметрычная кампазіцыя, якая ўяўляе сабой хатычнае размяшчэнне завітоў, колцаў і паўколцаў па ўсёй паверхні і выяву ў выглядзе спіральна закручанага колца з сканнага дроту ў цэнтры. На гэтым баку большасць завітоў рознага выгляду і колцаў зроблена з сканнага дроту, далучаюцца да ўжо апісаных фігур і новыя – хвалістыя лініі, рысачкі, васьмёркі і інш. На гэтым жа баку таксама маецца латка з золата памерам 3–3,5×4–4,5 мм, якая размешчана ў верхняй частцы каля дужкі для прымацавання, яна закрывае пашкоджаную паверхню. Цяжка адназначна сказаць, ці гэтая латка – вынік рамонту колта або майстар яшчэ пры вырабу колта дапусціў памылку і быў вымушаны такім чынам неяк «схаваць» дзірку. Трэба адзначыць і тое, што па абодвух баках колта частка фігур аздаблення мае выгляд заглянцаваных або пацёртых.

Такім чынам, для вырабу дадзенага колта майстар выкарыстаў цэлы шэраг разнастайных аперацый. Першапачаткова рабілася тонкая металічная пласціна метадам апрацоўкі металу халоднай коўкай для прыдання адпаведнай формы. Коўка – гэта спосаб пластычнай апрацоўкі металу шляхам прыдання формы нанясеннем удараў малатком на кавадле [27, с. 249]. Метад раскоўкі злітка металу ў тонкія лісты быў вядомы, напрыклад, наўгародскім ювелірам у XI–XII стст. [20, с. 208–209].

Пасля таго, як металічная пласціна была падрыхтавана, яе рэзалі на дзве аднолькавыя часткі. Для выразання адпаведнай формы з пласціны выкарыстоўваўся заостраны па кругу штамп

Мал. 1. Залаты колт з Свіслацкага замка
Fig. 1. Gold Colt from Svisloch Castle

Мал. 2. Залаты колт з Свіслацкага замка (адваротны бок)
Fig. 2. Gold Colt from Svisloch Castle (rear view)

Мал. 3. Залаты колт з Свіслацкага замка (выгляд збоку)

Fig. 3. Gold Colt from Svisloch Castle (side view)

У нашым выпадку гэта быў залаты прыпой. Такім чынам каркас вырабу гатовы, колт атрымоўваецца полым.

Для ўпрыгожвання колта сканню (філігранню) выкарыстоўваецца дрот, зроблены шляхам валачэння. Валачэнне – гэта працэс працягвання металічнай нарыхтоўкі праз спецыяльныя адтуліны (фільтры) і за кошт гэтага дрот памяншаецца ў дыяметры і павялічваецца ў даўжыню [26, с. 91]. Менавіта выраб дроту з’яўляецца адным з складаных этапаў. Больш простым працэсам вырабу дроту лічыцца коўка. Такая тэхніка выкарыстоўвалася пачынаючы з XI ст. [28, с. 265]. М. В. Сядова сцвярджае, што наўгародскія майстры пачалі выкарыстоўваць тэхніку валачэння ў X ст., у XI ст. дрот пачалі адкоўваць на квадрале з жалабком [23, с. 4]. Па меркаванні Б. А. Рыбакова, тэхніка валачэння пачала выкарыстоўвацца старажытнарускімі ювелірамі ў XII ст. [29, с. 162]. Гэтыя дзве тэхнікі суіснавалі разам да XIV ст. [20, с. 210].

Выраб скані (філіграні) заключаецца ў скручванні драцінак і атрымання нарыхтоўкі ў выглядзе сканнага дроту. Скань (філігрань) азначае «звіваць», аднак сканню называюць розныя дэкаратыўныя дроты, але ў большай ступені гэта датычыцца звітага дроту з дзвюх ці больш драцінак [30, с. 74; 23, с. 38]. Для вырабаў, дзе сустракаюцца элементы з скані (філіграні), выкарыстоўваюць розныя віды нарыхтовак – гладзь, вярочка, шнурочак і іншыя [26, с. 195]. Гладзь – гэта акруглы дрот, аснова нарыхтоўкі скані, таксама можа выкарыстоўвацца як самастойны элемент. Нарыхтоўка ў выглядзе вярочкі – жгуцік, які перакручаны з некалькіх драцінак. Скань можа быць ажурная і фонавая. Адрозненне іх у тым, што з дапамогай ажурнай скані ствараецца каркас, а фонавая – замацоўваецца непасрэдна на вырабе, які з’яўляецца фонам [26, с. 194].

На заключным этапе да гатовага вырабу прымацоўваюцца дадатковыя элементы: пяцелькі для мацавання самога вырабу і замацавання іншых дэкаратыўных элементаў. Па характары аправы гэты колт можна аднесці да трэцяга тыпу (па класіфікацыі Т. І. Макаравай) – з ажурнай сканнай аправай [24, с. 49]. У сваю чаргу па характары дэжору колт адносіцца да трэцяга падтыпу – кампазіцыя расліннага або геаметрычнага характару [24, с. 49].

Залаты колт не мае дакладных аналогій сярод старажытнарускіх ювелірных упрыгажэнняў, таму можа быць інтэрпрэтаваны як творчая задумка (эксперымент) мясцовага майстра. Тэхналагічныя недарэчнасці і неахайнасць у выкананні гэтага прэстыжнага ўпрыгажэння могуць сведчыць аб тым, што майстар не валодаў патрэбным вопытам працы ў гэтай складанай тэхніцы. На нашу думку, аўтар упрыгажэння і, адпаведна, яго заказчык былі добра знаёмыя з аналагічнымі статуснымі вырабамі, якія маглі з’яўляцца прыкладамі для работы ювеліра. Невядомы лёс уладальніцы гэтага колта, аднак, улічваючы выяўленыя сляды жорсткай ваеннай сутычкі, пажару і мноства згубленых бытавых рэчаў і ўзбраення, наўрад ці насельнікі Свіслацкага замка пазбеглі палону або гібелі. Адсутнасць другога (парнага) колта сведчыць аб тым, што ён мог дацца пераможцам той трагічнай бойкі сярэдзіны XIII ст.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля. Очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв. / Л. В. Алексеев. – М.: Наука, 1966. – 295 с.
2. Зоценко, В. Н. Одна из транспортных магистралей X–XIII вв. между Киевом и Новгородом / В. Н. Зоценко // Чернигов и его округа в IX–XIII вв.: материалы науч.-практ. конф., Чернигов, 15–18 мая 1990 г.: тез. ист.-археолог. семинара. – Чернигов, 1990. – С. 104–106.

3. Пивоварчик, С. А. Городища X–XIII вв. Белорусского Понёманья: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / С. А. Пивоварчик; Ин-т истории НАН Беларуси. – Минск, 1994. – 19 с.
4. Опросные листы 1924 г. по Бобруйскому уезду. Бассейн Березины (Бобруйск–Осиповичи) // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі Ін-та гісторыі НАН Беларусі. – Спр. 69. Воп. 1. Л. 305–308.
5. Шутаў, С. С. Археалёгічныя разведкі на ніжняй Свіслачы ўлетку 1926 г. / С. С. Шутаў, М. М. Улашчык // Запіскі аддзела гуманітарных навук Беларускай Акадэміі навук. — Кн. 11. Працы археалагічнай камісіі. Т. 2. – Минск, 1930. – С. 105–120.
6. Кошман, В. І. «Свіслацка-бярэзінскі» мікрарэгіён у X–XIII стст. / В. І. Кошман // Зб. навук. прац / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Минск, 2006. – № 12: Матэрыялы па археалогіі Беларусі / Археалогія эпохі сярэднявекі (да 75-годдзя з дня нараджэння П. Ф. Лысенкі). – С. 154–161.
7. Кошман, В. І. Паселішчы міжрэчча Бярэзіны і Дняпра ў X–XIII стст. / В. І. Кошман. – Минск, 2008. – 281 с.
8. Кошман, В. І. Прадметы ўзбраення з гарадзішча Свіслач (па матэрыялах раскопак 2000, 2005–2007 гг.): да пытання аб мангольскіх нападах на тэрыторыю Беларусі ў сярэдзіне XIII ст. / В. І. Кошман, М. А. Плавінскі // Acta archaeologica Albaruthenica; зб. арт. / уклад. М. А. Плавінскі, В. М. Сідаровіч. – Минск: І. П. Логвінаў, 2008. – Vol. IV (Вып. 4). – С. 85–110.
9. Галицко–Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / под ред. Н. Ф. Котляра. – СПб., 2005. – Стб. 717–718. – 312 с.
10. Гончаров, В. К. Райковецкое городище / В. К. Гончаров. – Киев: Изд-во Акад. наук Укр. ССР, 1950. – 219 с.
11. Загорюльский, Э. М. Вишинский замок XII–XIII вв. / Э. М. Загорюльский. – Минск, 2004. – 159 с.
12. Килиевич, С. Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII века. По материалам археологических исследований / С. Р. Килиевич. – Киев, 1982. – 175 с.
13. Корзухина, Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. – М.-Л., 1954. – 226 с.
14. Монгайт, А. Л. Старая Рязань / А. Л. Монгайт // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов: сб. ст. – Т. IV. МИА. – № 49. – М., 1955. – 228 с.
15. Толочко, П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков / П. П. Толочко. – Киев, 1980. – 224 с.
16. Жилина, Н. В. История древнерусского металлического убора IX – XIII вв. / Славяно-русское ювелирное дело и его истоки / сост. А. А. Пескова, О. А. Щеглова, А. Е. Мусин. – СПб., 2010. – С. 175 – 198.
17. Рябцева, С. С. Об одном типе византийских украшений VI–VII вв. / С. С. Рябцева // Европейская Сарматия: сборник, посвященный М. Б. Щукину / отв. ред. Д. А. Мачинский. – СПб.: Нестор-История, 2011. – С. 332–339.
18. Жилина, Н. В. Искусство золотой филигранны по древнерусскимкладам (автохтонность и влияния) / Н. В. Жилина // Древнерусская культура в мировом контексте. Археология и междисциплинарные исследования: сб. ст. / сост. А. В. Чернецов. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1999. – С. 158–185.
19. Воронин, Н. Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.) / Н. Н. Воронин // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1954. – № 41. – 238 с.
20. Рындина, Н. В. Технология производства новгородских ювелиров / Н. В. Рындина // Материалы и исследования по археологии СССР: сб. науч. тр. – М., 1963. – Вып. 117. – С. 200 – 268.
21. Загорюльский, Э. М. Возникновение Минска / Э. М. Загорюльский. – Минск, 1982. – 222 с.
22. Лысенко, П. Ф. Открытие Берестя / П. Ф. Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1989. – 159 с.
23. Седова, М. В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XIV вв.) / М. В. Седова. – М.: Наука, 1981. – С. 195.
24. Макарова, Т. И. Черное дело Древней Руси / Т. И. Макарова. – М.: Наука, 1986. – 156 с.
25. Археалогія Беларусі: энцыкл.: у 2 т. / рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Минск: БелЭН імя П. Броўкі, 2009–2011. – Т. 2. – 2011. – 464 с.
26. Марченков, В. И. Ювелирное дело / В. И. Марченков. – М.: Высшая школа, 1992. – 233 с.
27. Минасян, Р. С. Металлообработка в древности и Средневековье / Р. С. Минасян. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2014. – 472 с.
28. Колчин, Б. А. Ремесло / Б. А. Колчин // Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985. – 431 с.
29. Рыбаков, Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1948. – 793 с.
30. Жилина, Н. В. Шапка Мономаха: историко-культурное и технологическое исследование / Н. В. Жилина. – М., 2001. – 248 с.

References

1. Alekseev L. V. *Polotsk land (essays on the history of Northern Belarus in the 9th–13th centuries)*. Moscow, Nauka Publ., 1966. 295 p. (in Russian)
2. Zotsenko V. N. One of the transport highways of the X–XIII centuries. between Kiev and Novgorod. *Chernigov i ego okrug v IX–XIII vv., Chernigov, 15–18 maia 1990 g.: tez. ist.-arkheolog. Seminara* [Chernigov and its districts in the IX–XIII centuries, Chernigov, May 15–18, 1990: Tez. Historian-archaeologist. Workshop]. Chernigov, 1990, pp. 104–106. (in Russian)
3. Pivovarchik S. A. **Ancient settlements of the X–XVIII centuries of the Poneman. Abstract of Ph. D. dissertation, archeology**, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus. Minsk, 1994. 19 p. (in Russian)
4. Questionnaires of 1924 for the Bobruisk uyezd. Basin of Berezina (Bobruisk–Osipovichi). *Arkhiy arkhealogichnai navukovai dokumentatsyi Instytuta gistoryi NAN Belarusi* [Archive documents of the archaeological research of the Institute of History of NAS of Belarus]. Case 69. Inv. 1. Sheet 305–308. (in Russian)
5. Shutaŭ S. S., Ulaŭshchyk M. M. Archaeological exploration at the lower Svislach summer 1926. *Zapiski Addzeli gumanitarnykh navuk. Kn. 11 : Pratsy arkhealogichnai komisii, t. II*. [Notes of the Department of Humanities. book 11: Works archealogichnay Commisshon, vol. II.]. Mensk, 1930, pp. 105–120. (in Belorussian)
6. Koshman V. I. "Svisloch-Berezinsky" micro-region in X–XIII centuries. *Materiyaly pa arkhealogii Belarusi. Vyp. 12. Arkhealogiya epokhi staredneviakoŭia (da 75-goddzia z dnia narodzhennia P. F. Lysenki)* [Materials on the Archeology of Belarus. Vol. 12. Archeology of the Middle Ages (the 75th anniversary of the birth of Lysenko PF)]. Minsk, 2006, pp. 154–161. (in Belorussian)

7. Koshman V. I. *Settlement area between the Berezina and the Dnieper in the X–XIII centuries*. Minsk, 2008. 281 p. (in Belorussian)
8. Koshman V. I. Objects of weapons settlement Svisloch (based on excavations of 2000, 2005–2007.): On the question of the Mongol attacks on the territory of Belarus in the middle of the XIII century. *Acta archaeologica Albaruthenica: zb. art.* [Acta archaeologica Albaruthenica: a collection of articles]. Minsk, I. P. Logvinaŭ Publ., 2008. Vol. IV, pp. 85–110. (in Belorussian)
9. *Galicia-Volyn chronicle. Text. Comment. Study*. Kotliar N. F. (ed.). Saint Petersburg, 2005. 424 p. (in Russian)
10. Goncharov V. K. *Raykovetskoe settlement*. Kiev. Izdatel'stvo Akademii nauk Ukrainskoi SSR Publ., 1950. 219 p. (in Russian)
11. Zagorul'skii E. M. *Vishchinsky Castle of the XII–XIII centuries*. Minsk, 2004. 159 p. (in Russian)
12. Kilievich S. R. *Detinets in Kiev IX – the first half of the XIII century. Based on materials of archaeological research*. Kiev, 1982. 175 p. (in Russian)
13. Korzukhina G. F. *Russian treasures of the 9th–13th centuries*. Moscow, Leningrad, 1954. 226 p. (in Russian)
14. Mongait A. L. Old Ryazan. *Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov: sb. st.* [Materials and research on archeology of ancient Russian cities: a collection of articles]. No. 49. Moscow, 1955. 228 p. (in Russian)
15. Tolochko P. P. *Kiev and Kiev land in the era of feudal fragmentation of the XII–XIII centuries*. Kiev, Naukova dumka Publ., 1980. 223 p. (in Russian)
16. Zhilina N. V. The history of Old Russian metal IX–XIII centuries. *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki: Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi* [Slavonic-Russian jewelry business and its origins: Proceedings of the International Scientific Conference on the 100th anniversary of the birth of Gali Fedorovna Korzukhina], Peskova A. A., Shcheglova O. A., Musin A. E. (ed.). Saint Petersburg, Obshchestvo s ogranichennoi otvetstvennost'iu “Nestor-Istoriia” Publ., 2010, pp. 175–199.
17. Riabtseva S. S. On one type of Byzantine jewelry of the VI–VII centuries. *Evropeiskaia Sarmatiia. Sbornik, posviashchennii Marku Borisovichu Shchukinu. [Po materialam konferentsii, provedennoi v ramkakh XIV chtenii pamiati Anny Machinskoi. Staraia Ladoga, 26–27 dekabria 2009 g.]* [European Sarmatia. A collection dedicated to Mark Borisovich Shchukin. [Based on the materials of the conference held in the framework of the XIV readings of the memory of Anna Machinskaya. Old Ladoga, December 26–27, 2009]], Saint Petersburg, Obshchestvo s ogranichennoi otvetstvennost'iu “Nestor-Istoriia” Publ., 2011, pp. 332–339. (in Russian)
18. Zhilina N. V. The art of gold filigree on ancient Russian treasures (autochthonous and influential). *Drevnerusskaia kul'tura v mirovom kontekste: arkheologiia i mezhdistsiplinarnye issledovaniia, Moskva, 19–21 noiabria 1997 g.* [Old Russian Culture in the World Context: Archeology and Interdisciplinary Studies, Moscow, November 19–21, 1997], Chernetsov A. V. (ed.). Moscow, Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet Publ., 1999, pp. 158–185. (in Russian)
19. Voronin N. N. *Ancient Grodno (Based on archaeological excavations from 1932–1949)*. Moscow, Izdatel'stvo AN SSSR Publ., 1954. 239 p. (Ser. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR. № 41. Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov. T. III [Materials and research on archeology of the USSR. No. 41. Materials and research on the archeology of ancient Russian cities. T. III.]). (in Russian)
20. Ryndina N. V. *Technology of production of Novgorod jewelers. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR. № 117. Nove metody v arkheologii. Trudy Novgorodskoi Arkheologicheskoi ekspeditsii. T. III* [Materials and research on archeology of the USSR. No. 117. New methods in archeology. Proceedings of the Novgorod Archaeological Expedition. T. III]. Moscow, Izdatel'stvo AN SSSR Publ., 1963, pp. 200–268. (in Russian)
21. Zagorul'skii E. M. *The emergence of Minsk*. Minsk, BGU imeni V. I. Lenina Publ., 1989. 358 p. (in Russian)
22. Lysenko P. F. *Discovery of Berestia*. Minsk, Nauka i tekhnika, 1989. 159 p. (in Russian)
23. Sedova M. V. *Jewelry of Ancient Novgorod (X–XIV cc.)*. Moscow, Nauka Publ., 1981. 196 p. (in Russian)
24. Makarova T. I. *The black matter of Ancient Rus*. Moscow, Nauka Publ., 1986. 156 p. (in Russian)
25. *Archeology Belarus: Encyclopedia: in 2 volumes, vol. 2*, Bialova T. U. (ed.). Minsk, BelEN imia P. Broŭki Publ., 2011. 464 p. (in Belorussian)
26. Marchenkov V. I. *Jewelcrafting*. 3rd ed. Moscow, Vysshiaia shkola Publ., 1992. 256 p. (in Russian)
27. Minasian R. S. *Metalworking in antiquity and the Middle Ages*. St. Petersburg, Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha Publ., 2014. 472 p. (in Russian)
28. Kolchin B. A. Craft. *Arkheologiia SSSR. Drevniaia Rus'. Gorod. Zamok. Selo* [Archeology of the USSR. Ancient Russia. City. Castle. Village]. Moscow, Nauka Publ., 1985, pp. 243–297. (in Russian)
29. Rybakov B. A. *Craft of Ancient Russia*. Moscow, Izdatel'stvo AN SSSR Publ., 1948. 802 p. (in Russian)
30. Zhilina N. V. *Monomakh's cap: historical and cultural and technological research*. Moscow, Nauka Publ., 2001. 248 p. (in Russian)

Информация об авторах

Кошман Вадим Иванович – кандидат исторических наук, доцент, заведующий отделом археологии Средних веков и Нового времени. Институт истории, Национальная академия наук Беларуси (ул. Академическая, 1, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: vadzim_archeo@tut.by

Яскович Анна Сергеевна – младший научный сотрудник отдела археологии Средних веков и Нового времени. Институт истории, Национальная академия наук Беларуси (ул. Академическая, 1, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: anna.yaskovich@gmail.com

Information about the authors

Vadzim I. Koshman – Ph. D. (Hist.), Associate Professor, Head of the Medieval and Modern Time Archaeology Department, Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus (1 Academicheskaya Str., Minsk 220072, Belarus). E-mail: vadzim_archeo@tut.by

Hanna S. Yaskovich – Junior Scientific Researcher, Medieval and Modern Time Archaeology Department, Institute of History, National Academy of Sciences of Belarus (1 Academicheskaya Str., Minsk 220072, Belarus). E-mail: anna.yaskovich@gmail.com